سەدساڵەی پەیمانی لۆزان و چارەنووسی کورد.. ڕەسوڵ بێسکەنی

لەپێراوێزی کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهانیدا، بەپێی پەیمانی سیڤر بڕیار بوو کورد بەتایبەت لە بەشێك لە کوردستانی تورکیا، ببێت بەبناغەی ئەو دەوڵەتەی بۆ کورد پێکدەهات، لە دوای دروست بوونی ئەو دەوڵەتە لە کوردستانی تورکیا، ئەوسا کوردی باشووری کوردستانیش بۆی هەبوو، بچێتە پاڵ ئەو دەوڵەتە و لەهەردوو بەشەکەی باکوور و باشووری کوردستان، دەوڵەتێکی یەکگرتووی کورد پێك بهێنن، بەڵام کورد لە کوردستانی تورکیا لەو قۆناغە گرنگەدا، لەناوخۆیاندا ناکۆك بوون و یەکگرتوو نەبوون، هەر دەستەیەك لەگەڵ دەستەیەکی دیکەدا لە کێشە و ململانێدا بوون، هەتا تورکە کەمالیەکان لاوازبوون، کورد لەبەر ململانێ و دووبەرەکی یەکتر نەپڕژانەسەر هیچ کار و چالاکیەکی وا دەوڵەتان ناچار بکەن، پەیمانی سیڤر پشت گوێ نەخەن، کاتێکیش ئەوان کەوتنە خۆیان، تازە کار لەکار ترزابوو، تورکە کەمالیەکان بەهێزبوون و خۆیان چەسپاند بوو، لەبەرئەوە ئینگلیز و دەوڵەتانی تریان ناچارکرد، بیر لە هەڵوەشاندنەوەی پەیمانی سیڤر بکەنەوە و پەیمانێکی تازەتر ببەستن، کە لەگەڵ خواستی تورکەکاندا یەك بگرێتەوە، ئیتر پەیمانی سیڤر پشت گوێ خراو هیچ لە بەندەکانی تایبەت بەکورد جێبەجێ نەکراو، وەك مەرەکەبی سەرکاغەز مایەوە، پەیماننامەی سیڤر هەرگیز لەلایەن تورکە کەمالیەکان دانی پێدانەنرا و پەیماننامەی لۆزان جێگای گرتەوە.

کۆنگرەی لۆزان لە (20)ی تشرینی دووەمی (1922)دا لە شاری لۆزان لە سویسرا دەستی پێکرد، لەنێوان بەریتانیا و یۆنان لەلایەك و لەلایەکی دیکە تورکیای کەمالی جێگرەوەی دەوڵەتی عوسمانی بوو، کۆمەڵێك دەوڵەتیش وەکو چاودێر ئامادەبوون، یوسف زیا پاشا ئەو کات نوێنەری دەوڵەتی عوسمانی بوو لەسوێد، وەکو کوردێك بەشداربوو، داکۆکی لەمافەکانی گەلی کورد دەکرد، بەڵام عسمەت ئینونو سەرۆکی وەفدی تورکیا ئەمەی قبوڵ نەکرد و ئامادەنەبوو هیچ سازشێك بکات، هەر بۆیە کۆبوونەوەکە پێکی کەوت، مستەفا کەمال ئەتاتورك دوو کوردی دەستنیشان کرد، برنجیزادە فەوزی بەگ و زولفوزادە زولفو، وەکو نوێنەری کوردبوون، ئەوان ڕازی بوون بەوەی کورد لەگەڵ برا تورکەکانیان لە تورکیا پێکەوە بژین، بەوە ڕازی بوون عیسمەت

ئینونو بەناوی تورك و كوردەوە قسە بكات، هەروەها لەناو پەرلەمانی ئەنقەرە حەسەن خەیری سەرۆكی كوتلەی كوردی، بەجلی كوردییەوە وتارێكی دا و وتی: كورد و تورك بران، ئەمە دەمانەوێ لەناویەك وڵاتدا بژین و سەربەخۆییمان ناوێت، نوێنەرانی كوردیش لەپەرلەمانی توركیا (72) كەس بوون، هیچ كام لەوان داوای سەربەخۆییان نەكرد، ئەوانەش داوای سەربەخۆییان دەكرد بەنەفام باسیان دەكردن، پەیماننامەكە لە (143) مادە پێكهاتبوو، بەڵام هیچ مادەیەكی تێدانەبوو باسی كورد بكات، ئەم پەیمانە لەبەرژەوەندی كورد نەبوو، بەم شێوەیە كورد هیچ دەستكەوتێكی لەم پەیماننامەیە دەست نەكەوت.

ستراتیجی بەریتانیا لەدوای جەنگی یەكەمی جیهانییەوە بەپلەی یەكەم، ئاڕاستەكراوی ئابڵووقەدانی هەڕەشەی بەلشەفیک بوو، لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستیشدا، كارەكە وای پێویست دەكرد، یەكگرتوویی هەرێمی عێراق و ئێران و توركیا بپارێزرێت و بەهێزبكرێت، تا وەك بەربەستێك لەنێوان خۆی و ڕووسیادا بمێننەوە، بەریتانیا لە سەرەتاوە هانی ناسیۆنالیزمی دەدا، وەك نەیارێكی پان ئیسلامیزم لە توركیا، بەرهەڵستیی دروست كردنی دەوڵەتێكی كوردیی كرد، وەك هەوڵێك بۆ رازی كردنی توركیای كەمالی، لە ماوەی دانوستانی ئاشتیی لۆزاندا. تا بەپێی بەرژەوەندی بەریتانیا مل بدات و داوای ویلایەتی موسڵ نەكاتەوە.

وەفدی ئینگلیز لەو پەیمانەدا دەریان خست، ئینگلیز لەبەڵێنەكانی پێشوویان بەرامبەر بەكورد پاشگەزبوونەتەوە، ئینگلیز بەحسابە كۆنەكاندا چووبوەوە و بڕیاری ئەوەی دابوو، كێشەی ویلایەتی موسڵ بەشێوەی ئاشتی و دیپلۆماسیەت چارەسەر بكا، لەسەر حسابی پێشێل كردنی مافەكانی كورد، بێگومان لە هاوكیشە سێ لایەنییەكە كورد لاوازترینیان بوو، دوای ڕێكەوتنی ئەو دووانە لە لۆزان، ئاسایی بوو شكست ببنێتە بەشی سێیەم، پاش ئەوە ئینگلیزەكان بۆ لێدانی جوڵانەوەی ڕەسەنی كوردایەتی قۆڵیان لێ هەڵماڵی.

لە كۆنفراسی ئاشتی لۆزان (لۆرد كێرزۆن) وەك نوێنەری بەریتانیا و عیسمەت ئینونو وەك نوێنەری توركیا ئامادەبوون، هەڵبەت رژێمی كەمالی خۆی پابەند نەكردبوو، بە بەندەكانی پەیماننامەی سیڤرەوە، داوای تەواوی ویلایەتی مووسڵی دەكرد، تا دەگاتە جەبەل حەمرین، لەكاتێكدا بەریتانیا داوای سنوورێكی دەكرد، بگونجێت لەگەڵ هێڵە سنوورییەكانی باكووری ویلایەتی مووسڵدا. ئینگلیزەكان لەماوەی گفتوگۆی لۆزاندا موتەسەڕیفەكانی ویلایەتی موسڵیان ڕاسپارد، بەناوی دانیشتوانەوە تیلیگرافی بێزاری دەربڕن، بەرامبەر بەتورك و داواكردنەوەی ویلایەتی موسڵیان بەدەستدرێژی لەكاروباری ئەو ناوچانە دانابوو.

(لۆنگریك) دەربارەی لۆزان دەڵێ: عیسمەت ئینۆنۆ و (لۆرد کیرزن) ڕووبەڕووی یەك بوونەوە و تورکەکان کەوتنەسەر هەوای داواکردنی ویلایەتی موسڵ، بەڵام ئینگلیزەکان بەوە قایل نەبوون، داوایان دەکرد ئەو کێشەیە بخرێتەبەردەستی کۆمەڵەی گەلان (عصبەالأمم) بۆئەوەی بڕیاری لەسەر بدات، ئیتر باسی ویلایەتی موسڵ لە گفتوگۆی لۆزاندا دوورخرایەوە، ئەمەش سەرکەوتنێك بوو بۆ عیراق، لەو کۆبوونەوەیەدا نەگەیشتنە هیچ ئەنجامێك، بڕیاردرا لە مانگی کانوونی دووەمی (1923)دا جارێکی تر کۆببنەوە، بەڵام دوایی تورکەکان ڕازی نەبوون، کێشەی ویلایەتی موسڵ بدرێتە کۆمەڵەی گەلان.
ئەوەی ڕاستی بێ کۆنگرەی لۆزان بۆ باسی پاشەڕۆژی ویلایەتی موسڵ و کوردستان تەرخان کرابوو، کەچی کورد نوستووی دووروپەرێز و بێ ئاگا لەو کۆبوونەوانە، نەخێر ئەوەی لەباردابووە، لەبەر ناکۆکی و کێشە و ململانێی نێوخۆ، دەنگێکی یەکگرتوو بەرزبکاتەوە، ئەو هەموو ڕۆشنبیر و سیاسی و سەرۆك عەشیرەت و ئەفسەرە کوردانەی لە کۆمەڵگای ئەستەمبوڵ و شارەکانی کوردستانی تورکیا زۆریان شیرو تیریان لەیەك دەسوو، کەس بەسەرکردایەتی کەس ڕازی نەبوو، ناڕێکی و دووبەرەکی و دواکەوتویی کورد لەو قۆناغە گرنگە مێژووییەدا، هیچ لایەکیان نەیانتوانیوە لە کۆبوونەوەکانی لۆزاندا دەنگ بداتەوە و وا لەبەشداربووانی ئەو کۆبوونەوەیە بکرێ حیسابێکیش بۆ کورد بکەن، بەڵکو بەپێچەوانەوە دژی یەکتربوون و نوێنەری تورك عیسمەت ئینۆنۆ، دەرفەتێکی لەباری بۆ ڕەخسا بێناوی ئەو کوردانەی لەو ڕۆژانەدا لەلایەن کەمالیەکان هەڵخەڵەتێنرابوون، داوا لە کۆبوونەوەی لۆزان کراوە، کورد نایەوێ لە تورك جیاببێتەوە.
بەکر سامی سەرۆك نوێنەری ئەنقەرە لەبابەت مەسەلەی کوردستانەوە دەڵێت:" دەربارەی ئەم ولاتە (واتە کوردستان) لە پەیمانی سیڤردا باسی خودموختاریەت کراوە، بەلام ئەستا کوردەکان لە مەجلیسی گەورەی میللەتدا (تورکیا بویوك میللەت مەجلسی) نوێنەرێکی زۆریان هەیە و لە وەنێیەکی فراواندا تەمسیل دەکرین، بەلام ئەم نوێنەرە کوردانە دەربارەی سەربەخۆیی کوردستان هیچ باسێکیان لە مەجلیسدا نەکردووە و مەیلێکی وایان نەنواندووە". جگەلەمە بەکر سامی دەڵێت:" لە قانونی ئەساسی تورکدا، نەك هەر کورد، بەلکو نەتەوە بچوکەکانی دیکەش، کەوان لەژێر حوکمی تورکدا موختاریەتێکی فراوانیان پێ بەخشراوە، لەبەر ئەمە باوەر ناکەم شتە هەبی، ببێتە هەی ئەوەی کوردەکان بخاتە لەکدانەوەوە لەلایەن دوا رۆژی خۆیانەوە".
لەئەنجومەنی بەرزی نەتەوەی تورکیادا نوێنەرانی کورد، بەتیلیگراف وەڵامی کۆنگرەی لۆزانیان دایەوە، کە نایانەوێ لە تورکیا جیاببنەوە، نوێنەرەکانی لۆزان، بۆیان دەرکەوت کورد خۆیان

نایانەوێ لە حکومەتی تورکیا جیاببنەوە، تورکیاش وای پیشاندا ئامادەیە مافی کوردبدا، ئیتر باسی سەربەخۆیی کورد خرایە لاوە و هەر شتێك پەیوەندی بەباسی کورد و ناوی کوردەوە هەبووبێ لەناو بەڵگەکاندا هەموو پشت گوێ خرا.

دەربارەی پەیمانی لۆزان (ئیدمۆندس) دەڵێت: کۆنگرە درێژی کێشا، لەبەرئەوەی هیچ کامیان لە هەڵوێستی خۆیان دانەبەزین، کۆنفراس تێگەرەی تێکەوت و سەرکەوتنی بەدەستنەهێنا، ئەنجام لە چواری فبراوەری بڕیاریاندا کێشەی موسڵ لە بەرنامەی کاری وتووێژ دەرخەن و بیدەن بەو دوو دەوڵەتانە (بەریتانیا و تورکیا) بۆ خۆیان لەسەری بدوێن، ئەگەر لەماوەی ساڵێکدا بە یەك نەگەیشتن، ئەمجارە کێشەکە بە کۆمەڵەی گەلان بسپێرن، بڕیاردرا هەردوولا لەو ماوەیەدا دۆخی تایبەت لە بەرچاوبگرن.

بەوەرگرتنی ئەو بڕیارە نەرمنیە، پەیمانە نەزۆکەکەی سیقر و بەڵێنی دەوڵەتی بەریتانیا بە ڕێگادان بەکوردی عیراق، بە یەکگرتنەوەیان لەگەڵ دەوڵەتێکی کوردی، کە دەبووایە هەندێك لە پارێزگاکانی ڕۆژهەڵاتی تورکیدا پێك بێت، لەچاڵ نرا.

لە پەیماننامەی لۆزان لە بڕگەی (2) مادەی (3)دا وتراوە: باسی چارەسەرکردنی سنووری عیراق و تورکیا هێڵرایەوە بۆ ئەوەی لە ماوەی (9) مانگدا ئەو کێشەیە چارەسەربکرێ، ئەگەر لەو ماوەیەدا نەگەیشتنە ئەنجام، ئەوسا کێشەی ویلایەتی موسڵ دەدرێ بەکۆمەڵەی گەلان (عصبە الامم). بەڵام لەدوای تەواو بوونی ئەو ماوەیە نەگەیشتنە هیچ ئەنجامێك و تورکیا دەستبەرداری ویلایەتی موسڵ نەدەبوو، ئیتر دەوری کۆمەڵەی گەلان هاتە پێشەوە.

(کێرزۆن) لە لۆزان دەسەڵاتی پێدرا بە تورکەکان رابگەیەنێت، حکومەتی بەریتانیا ئامادەیە بەندەکانی (62 بۆ 65) لە پەیماننامەی سیقر لاببات، کە داوای کوردستانێکی سەربەخۆ دەکات، بەم پێیە (کێرزۆن) دەیویست بەهۆی ئەمە باوەڕ بەمستەفا کەمال پەیدا بکات، کە بەریتانیا بێنیازنیە تورکیا لەتوێپێت بکات، لە ڕێگای دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردییەوە لە ئەنەدۆڵ و باکووری عێراقدا، لە بەرامبەر ئەم دەستبەردار بوونەدا، داوا لە تورکیا کرا بچێتە ناو کۆمەڵەی گەلانەوە، بۆ دابڕین و وازهێنانی ڕووسیای بەلشەفیک، لەبەر ئەم هۆکارانە چارەنووسی کورد لە لۆزاندا بەندبوو بەهەوەس و تەقەلای ئەنگلۆ – ڕووسییەوە بە کاریگەری و دەسەڵاتیان لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا.

دواجار لە پەیماننامەی ئاشتی لە (لۆزان) لە (24)ی ئابی (1923) کێشەی لیوای موسڵ کۆتایی پێکهێنرا لە بەرژەوەندی عیراق، لە بەرامبەردا لە 10% لە قازانجی نەوتی لیوای موسڵ درابە تورکیا،

بەو بۆنەیەوە ماوەی ئینتداب لەعیراق درێژکرایەوە بۆ ماوەی 25 ساڵی تر، بەدرێژکردنەوەی ئەم پەیماننامەیە بەریتانیا ڕاستەوخۆ زاڵ بوو لەسەر شانشینی عیراق، لەگەڵ بوونی (ڕاوێژکارە) ئینگلیزەکان لەسەر هەموو وەزارەتەکان و تەنانەت لەسەر مەلیك خۆشی.

باسیل نیکیتین دەڵێت: هەرچەند پەیماننامەی لۆزان نادادپەروەرانەبوو بەرامبەر بەکوردەکان لەتورکیا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا □□□□□گی گرنگی گێڕا، لەوەی پرسی موسڵی خستەسەر مێز و کۆمەڵەی نەتەوەکانی ناچارکرد، لێکۆڵینەوە لەناوچە کوردییەکان بکەن، (دووەم مەرجی مادەی سێیەمی پەیماننامەی لۆزان)، ئاماژە بەوە کراوە، ئەم ناوچەیە دەبێت بخرێتە ژێر چاودێری نەتەوە زۆر ناڕازیەکان بۆ ماوەی بیست و پێنج ساڵ، هەروەها پێویستی بەڕادەست کردنی کاروباری ئیداری و دادوەری و پەروەردەیی بۆ توخمە کوردییەکان دانا، لەگەڵ ئەوەی زمانی کوردی بەزمانێکی فەرمی لەناوچەکە دادەنرێت.

پەیماننامەی لۆزان ک□ لە (24)ی تەمموزی (1923) ئیمزاکرا، بووە هۆی لەدایك بوونی تورکیای نوێ، ئیمزاکەرانی ئەم پەیماننامەیە، واتا: بەریتانیا، فەڕەنسا، ئیتالیا، ژاپۆن، ڕۆمانیا، عەرەبستان و تورکیا، چوارچێوەی یاسایی وڵاتی تورکیایان داڕشت، هێشتا هەر وەك خۆی ماوەتەوە، بەتایبەت بەشی سێیەمی پەیماننامەکە (ماد□ی 37 تا 44) باسی پاراستنی کەمینەکان دەکات و دەڵێت:

“نابێت هیچ چەشنە کەند و کۆسپێك لەلایەن نەتەوەی تورك لەسەر بەکارهێنانی ئازادی هەموو زمانەکانی دیکە، لەڕووی قسەکردن یان ک□□□ك وەرگرتن لەکاروباری ئایینی، بازرگانی، چاپی کتێب و بڵاوکردنەوەی چاپەمەنیدا دروست بکرێت، لەپاڵ زمانی فەرمی دەبێ ئاسانکاری پێویست بۆ نەتەوەکانی وڵاتی تورکیا ک□ بەزمانی تورکی قسەناکەن بکرێ، تالەدادگاکاندا بەشێوازی زارەکی، ک□□□ك لە زمانی خۆیان وەربگرن (ماد□ی 39).

بەهەر حاڵ ئەم خاڵانە تەنیا کەمینە ئایینیی□ جولەکە و مسیحییەکان لەخۆدەگرن، لەو سەردەمەدا (75) ن□و□نەری کورد ب□ن□و□نەرایەتی ئەنجومەنی نەتەوەی باڵای تورکیا لەئەنقەرە هەڵبژێرد□ران، پاشان لەساڵی (1924) قسەکردن و بڵاوکردنەوە بەزمانی کوردی قەدەغەکراو یاسای بنەڕەتی ئەم ساڵە، ئەفسانەی دەستکردی مستەفا کەمالی پەسند و پیرۆزکرد، کەدەیگوت: “تورکیا تەنیا هی تورکەکانە”.

بەریتانیا کەبڕیاریدابوو، دوای کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهان و سەرکەوتنی هاوپەیمانان، قەوارەیەکی نوێ لە دەوڵەتی عوسمانی پێشوو پێکبێنێت، هەرسێ ویلایەتی بەغدا و بەسڕا و موسڵ بەیەکەوە

کەبکاتەوە و ناوی بنێت عێراق، تورکەکان بۆ داواکردنەوەی موسڵ لەساڵی (1918)وە بەردەوام بوون هەتا کۆتایی پەیماننامەی لۆزان کاتێك تورکیا بەفەرمی دانی بەوەدا ویلایەتی موسڵ بەشێکە لەعێراق، چیتر بەفەرمی داوای ئەو ناوچانەی سنووری هەرێمی دەوڵەتی نوێی عێراقی نەکردەوە.

کورد له ژێر فەرمانرەوایی حکومەته جیاوازەکاندا بەجێهێلدرا- ئەتاتورك له تورکیا و ڕەزا شا له وڵاتی فارس و فەیسەڵ له عێراق، هیچ یەك لەو حکومەتانەش لێبوردەیی نەبوو لەگەڵ ئۆتۆنۆمیی کوردیی، له عیراق بۆ ملکەچ پێکردنی فیسەڵ و هاوکارەکانی، ماوەیەك بەریتانییەکان یاریان لەگەڵ بیرۆکەی ئیدارەی سەربەخۆی ناوچەکوردییەکان کرد و دەشیانزانی کوردەکان ئارەزوو ناکەن، له ژێردەسەڵاتی عەرەبدا بن، عیراق له ساڵی (١٩٢٣) دا سەربەخۆیی وەرگرت و ڕەچاوی هیچ مافێکی بۆ کورد نەکرد، له تورکیا ئەتاتورك و تورکه نەتەوەپەرستەکان جارێکی تر دووپاتیان کردەوە، که موسڵمانان هەمویان پێکەوەن، زمانی فێرکردن و حکومەت تورکی بوو، له ساڵی (١٩٢٣)وە زمانی کوردیی پشتگوێ خرا و دواتریش قەدەغەکرا.

مارگرێت ماکمیلان، دەڵێت: له ساڵی (١٩٢٧)دا وەزیری دەرەوەی تورکیا بۆ بالیۆزی بەریتانیای دوپاتکردەوە، کوردەکان ڕووبەڕووی هەمان چارەنوسی (هیندییه سوورەکان) دەبنەوه ” ئەگەر بیانەوێت بگەڕێدرێن بۆ نەتەوەیی، ئەوا تورکیا دەریان دەکات وەك چۆن پێشتر لەگەڵ ئەرمەنییەکان و گریکەکان کردویەتی، ئیدی ئەو بەڵێنانەی له پاریس و پەیماننامەی سیڤری یەکەمدا هەبوون، بوونه بەشێك له بیرەوەریی و هیوای کوردەکان.

لەهیچ شوێنێکی ئەو پەیماننامەی لۆزاندا نەهاتووە دوای سەدساڵ تورك دەتوانێت خەونە فراوانخوازیەکانی بەدی بێنێت، بەئەنجام نەگەیشتنی چارەنووسی نەتەوەیی کوردیش هەمووی پەیوەست بەسیاسەتی بێگانەوە نییە، بەڵکو بەشێکی گرنگی ئەو بابەتە پەیوەندی بەکورد خۆیەتی، وا دوای سەدساڵ لە پەیمانی لۆزان دەوڵەتی سەربەخۆی کورد دروست نەبووە، هێشتا کورد لەململانێ و کێشەی نێوخۆدان، هێشتا ئاستی هوشیاری نەتەوەیی کوردهێندە پێنەگەیشتووە، کێشە نێوخۆییەکان تێپەڕێنە، هێشتا چارەنووسی کورد نادیارە.

ڕەسوڵ بێسکەنی